

ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КАТЕГОРІЇ ЗВЕРТАННЯ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

На основі численних фактів романських, германських, слов'янських та інших мов, що характеризують постійні зміни в системі звертання, робиться спроба визначити основні напрями історичної еволюції даної категорії і сформулювати відповідні типологічні узагальнення.

Ключові слова: категорія звертання, історична еволюція звертання, індоєвропейські мови, займенникові та іменні засоби, нейтральність і ввічливість.

Категорію звертання можна вважати металінгвістичною, зважаючи на її особливу чутливість до позамовних процесів, передусім до зрушень і перетворень, які відбуваються в суспільно-політичній, ідеологічній, культурній та інших сферах. Водночас вона тісно пов'язана також із психолінгвістичними аспектами і мовним етикетом. Саме ці обставини зумовлюють підвищені темпи її історичної еволюції і, як наслідок, складний комплекс конвергентних і дивергентних процесів, що спостерігаються при зіставленні відповідних явищ у різних мовах.

Матеріал новітнього періоду (XIX–XXI ст.) розвитку індоєвропейських мов, зокрема романських, германських і слов'янських, переконливо підтверджує цю тезу. Він свідчить про те, що навіть у близькоспоріднених мовах позначилися доволі істотні відмінності. До того ж вони можуть виявлятися в різних національних варіантах однієї мови. Саме тому не можна не погодитися з тим, що класифікація мов за такою ознакою видається ускладненою¹, бо розбіжності в системі звертання є особливо відчутними. Спостерігаються навіть зразки парадигматичної диференціації, що стосуються близьких за структурою мов. Характерними прикладами є в цьому плані романські мови — іспанська та португальська, а також певною мірою французька й окситанська, італійська й сардська або ретороманська. Цю тезу можна поширити й на мови германської групи — схожі кореляції демонструє конфронтативний аналіз скандинавських мов, наприклад ісландської і данської, норвезької і шведської або англійської і фризької, німецької і нідерландської. Говорячи про слов'янські мови, досить порівняти, скажімо, системи звертання чеської та польської мов.

Проте, з іншого боку, комплексне зіставлення фактів усіх цих мов так само може бути своєрідним аргументом на користь існування індоєвропейської мовної єдності. І в цьому теж полягає одна з рис, що підтверджують діалектичний

¹ Сравнительно-сопоставительная грамматика романских языков : Проблема структурной общности / Под ред. М. С. Гурьчевой.— М., 1972.— С. 214.

характер мовного розвитку. За таких умов виявляються виразні типологічні паралелі.

1. Базова структура, представлена лише двома займенниковими формами 2-ої особи з виключно числовим розрізненням, не збереглася практично в жодній із сучасних індоєвропейських мов (на відміну від семітських) — сталися більш чи менш істотні зміни. З одного боку, реалізація саме цих форм може вважатися однією з універсалій, які стосуються категорії звертання², а з другого боку, можна говорити так само про наявність і розвиток тенденцій, що значною мірою доповнюють і поступово змінюють загальну картину. Відповідні зміни приводили й досі приводять до настільки відчутних розбіжностей між різними мовами, що навіть названа універсалія видається відносною, оскільки парадигма 2-ої особи зазнала в різних мовах значних перетворень.

2. Основним напрямком еволюції категорії звертання слід уважати ускладнення його структури шляхом розширення функцій займенників 2-ої особи множини. Зазначимо при цьому одну важливу обставину — якщо спочатку використання множини стосовно однієї особи було пов'язане передусім із феодальними канонами, намаганням догодити можновладцеві або вельможі, то згодом глибокий сенс цього явища зазнав принципових змін, оскільки воно вже значною мірою було пов'язане з такими категоріями, як увічливість або повага, а не запобігливість і т. ін.

Один із відчутних парадоксів полягає, зокрема, в тому, що слов'янська займенникова структура звертання, попри всю відмінність історичного розвитку окремих мов і його порівняно швидкі темпи, може вважатися в цілому монолітною. Це стосується, власне, всієї парадигми особового займенника і значень її складників. Водночас романська структура (за умов наявності «вихідної» мови — латини), наближаючись у найзагальніших рисах до слов'янської, дає надзвичайно різноманітну картину. Класична латинська структура не відтворилася в жодній із романських мов — у кожній із них вона зазнала більших чи менших, але загалом помітних змін.

Інший історичний парадокс полягає в тому, що за умов вражаючого різноманіття звертальних засобів і навіть відповідних систем або структур сучасних романських мов зв'язок із (народно)латинською основою більшою мірою зберегли мови з найдавнішою літературною традицією, а саме галло-романські — французька і, певною мірою, окситанська, тобто ті, в яких історичні зміни були загалом доволі значними. У ближчих до латинської традиції італо-романських мовах вихідна структура в загальних рисах відбивається у численних варіантах ретороманської, що не має єдиної літературної норми; елементи названої структури зберігаються досі в італійській і сардській мовах, у яких займенники 2-ої особи множини ще вживаються на діалектному рівні як увічливе звертання. Зазначимо при цьому, що в італійській мові відбувся своєрідний перерозподіл функцій особових займенників, унаслідок чого стандартне *voi* «ви» знову стало єдиною формою звертання у множині (як, наприклад, фр. *vous*), у той час як *Lei* «Ви», яке за способом утворення може вважатися типово італійською формою, порівняно нещодавно затвердилося в літературній мові як єдина ввічлива форма звертання в однині. Водночас в окситанській мові базова структура розвивалася особливим чином — за рахунок утворення в деяких варіантах значної кількості форм 2-ої особи множини з чітким семантичним розмежуванням у числі й роді. Відсутність граматичного роду вважається однією з релевантних ознак, що ви-

² Оликова М. А. Обращение в современном английском языке.— Львов, 1979.— С. 78.

різняють особовий займенник (маються на увазі форми 1-ої та 2-ої особи множини)³, тому саме подібні форми, передусім ісп. *vosotros/as* «ви», є виразним винятком. Проте в іберо-романських мовах позначилася своєрідна тенденція — займенники 2-ої особи множини подекуди вийшли з ужитку. Якщо названі іспанські форми не вживаються на півдні Іспанії (принаймні на розмовному рівні) і в жодному з латиноамериканських національних варіантів, порт. *vós* практично випало з прономінальної парадигми в обох варіантах.

Подібним є становище в сучасних германських мовах. Якщо раніше ввічливі форми 2-ої особи множини, що виникли внаслідок розширення семантичного поля нейтральних форм, існували в переважній більшості мов германської групи, то зараз вони існують, власне, лише у двох — формально у шведській (*Ni*) та в мові їдиш (*ihr*), історичний розвиток якої можна вважати принаймні призупиненим. Характерною рисою германських мов є ввічливі форми займенників 2-ої особи однини — вони досі зберігаються в найконсервативніших мовах — ісландській (*bér*, що виходить з ужитку), фарерській (*tygum*) та фризській (*jo* і *ju*, сфера реалізації яких також звучується). Особливий випадок становлять нині маловживані дан. і норв. *De*, що займають таку ж позицію в парадигмі, але історично походять від форми 3-ої особи множини. Так само специфічним є нід. *u* (як і в мові африканс), що теж належить до 2-ої особи однини, але має зовсім інше походження.

У цілій низці мов займенники 2-ої особи множини, що свого часу набули функції шанобливого звертання, стали полісемічними. Граматична багатозначність певних мовних одиниць — явище, якого мова намагається уникати. Крім того, масове поширення таких форм поступово призводило до «розмивання» колись нового значення — кількісні зміни спричинили якісні зрушення. Саме така доля спіткала свого часу (у різні періоди) ст.-ісп. *vos*, порт. *vós*, іт. *voi*, а також шв. *ni*, англ. *you*, нід. *gij*, н. *ihr*. Але далі у цих мовах проблема почала розв'язуватися по-різному. Якщо в англійській подальший розвиток фактично припинився внаслідок набуття названою формою універсальної функції, то в інших утворилися спеціальні редуковані словоформи тієї ж 2-ої (нід. *u*) чи 3-ої особи (ісп. *usted*, порт. *você*) або ж «увічливу» функцію взяли на себе різні форми 3-ої особи (іт. *Lei*, н. *Sie*). Слід зауважити, що наведені форми вирізняються не тільки морфологічними характеристиками, а й принципом утворення, оскільки перші становлять скорочені варіанти вихідних словосполучень, а останні були ще й наслідком вторинної номінації, морфосемантичного перетворення, а також певного переосмислення. Коли ж і тут (хоча поки що не в усіх названих мовах) почала даватися ознака та сама тенденція («затушовування» шанобливого значення), розпочався перехід до наступного етапу — різних видів звертання в 3-ій особі.

3. Отже, подібним і водночас принципово відмінним є названий напрям історичного розвитку, позначений новим семантичним навантаженням форм 3-ої особи (як однини, так і множини), які також використовувалися або використовуються досі при звертанні до однієї особи. Особливістю можна вважати те, що в основі цього явища — непряме звертання в 3-ій особі, яке із затвердженням у новій семантичній і граматичній ролі відповідних займенників стало фактично прямим.

Серед романських мов історичні приклади дають передусім іспанська з поширеним колись шанобливим звертанням *él* або *ella* (власне «він» і «вона»), що

³ Мыркин В. Я. Типология личного местоимения и вопросы реконструкции его в индоевропейском аспекте // Вопр. языкознания. — 1964. — № 5. — С. 80.

збереглося лише на діалектному рівні, а також італійська, де в подібній ролі до-недавна (ще в минулому столітті) вживалися ненаголошені форми однини *Egli* «він», *Ella* «вона», але найдовше — *Loro* «вони» як відповідник *Lei* «Ви» у множині. Слід, проте, зробити певне застереження: ввічливе *Lei* (поряд із застарілим нині *Ella* «т. с.») теж, власне, є займенником 3-ої особи однини, але походить від форми жіночого роду *lei* «вона», бо замінило шанобливі звороти з семантично опорним іменником жіночого роду. Отже, можна сказати, що сучасна італійська форма ввічливості є унікальною за походженням і граматичними особливостями. Водночас фр. *Elle* в такому ж значенні в сучасній мові не вживається. Розглядане явище частково збереглося в ретороманській, а також у «реліктовій» сефардській (єврейсько-іспанській) мові.

Така риса в цілому є більш притаманною іншим, зокрема германським, мовам, до того ж спостерігаються істотні парадигматичні відмінності. Так, у німецькій сучасна займенникова форма ввічливого звертання *Sie* «Ви» походить від *sie* «вони», хоча колись (ще в минулому столітті) в аналогічній ролі вживалися також *Er* «він» і *Sie* «вона» (в однині). Так само в норвезькій і данській мовах від *de* «вони» утворилися належні до 2-ої особи форми ввічливості обох чисел *De* «Ви» (на сучасному етапі вони вже є відверто «старомодними»). Можна провести умовну паралель з тією ж італійською мовою, в якій досі теоретично існує ввічливе *Loro*, але воно завжди було виключно формою множини і фактично давно вже втратило «етикетне» значення.

Для слов'янських мов ця тема ніколи не була особливо актуальною, проте подібні явища спостерігаються в інших індоєвропейських мовах, наприклад індоарійських. Їх можна назвати відносно давньою індоєвропейською трансформацією⁴. Фіксуються вони і в деяких неіндоєвропейських мовах, зокрема угорській.

4. Доволі своєрідним напрямом еволюції категорії звертання стало поширення форм увічливості, що виникли внаслідок прономіналізації композит, утворених на основі старовинних куртуазних зворотів, — приклади дають найрізноманітніші індоєвропейські мови, а саме романські (іспанська й румунська, що перебувають на протилежних полюсах романського ареалу в Європі), германські (нідерландська), балтійські (литовська). Проте сучасні ісп. *usted(es)* «Ви» або порт. *você(s)* «ти / Ви (ви / Ви)» не є тотожними за своїми значеннями. Їх об'єднує те, що вони, розширивши займенникову парадигму 3-ої особи, набули партиципантичних характеристик, тобто ознак 2-ої особи. Португальські форми на сучасному етапі розвитку взагалі спричинили унікальну ситуацію, оскільки перша з них (у європейському варіанті) створює додатковий (проміжний) ступінь увічливого звертання в однині, а друга стала єдиною формою неформального звертання до групи людей, у той час як у бразильському варіанті обидві форми є суто нейтральними. Водночас семантичними еквівалентами можна вважати на сучасному етапі ісп. *usted* і згадане вище іт. *Lei*, що формувалися на різній основі. Під впливом іспанської мови виникли еквівалентні за значенням форми інших романських мов Іспанії — галісійські *vostede(s)* і каталанські (дещо менш уживані) *vostè(s)*, від останніх походять сардські форми *bostè(s)*. Особливістю румунської мови є належність подібних за способом утворення форм *dumneata* «ти / Ви» і *dumneavoastră* «Ви», перша з яких за семантичними ознаками наближається до порт. *você*, — обидві можна тлумачити як увічливе «ти» або неформальне «Ви». Усі названі форми не можна вважати неолатинською універса-

⁴ Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. — Heidelberg, 1964. — P. 242.

лією — вони відсутні в галло- та італо-романських мовах. Але так само їх не можна розглядати і як суто романську рису (досить порівняти з ними сучасне нід. *u* «Ви» або менш поширене лит. *tamsta* «ти / Ви», котрі, як і наведені румунські форми, належать до 2-ої особи).

5. Найспецифічнішим видається спосіб увічливого звертання, категоріальною ознакою якого є субституція парадигматичних займенникових форм іменниковими, переважно із значенням «пан(і)» або «панство», що сполучаються головним чином із дієсловами 3-ої особи. У переважній більшості мов, у тому числі слов'янських, такі форми не прономіналізовані, їх реалізація є суто оказіональною і завжди пов'язана з певними стилістичними функціями, зокрема створенням стилістичного ефекту. Але якщо, приміром, в іспанській мові звертання такого зразка так і не стали нормою, то морфологічно й етимологічно еквівалентні сучасні португальські форми (з означеним артиклем) *o senhor/a senhora* в однині й *os senhores/as senhoras* у множині практично набули займенникових функцій, до того ж в усіх варіантах сучасної мови вони є основним засобом увічливого звертання. Майже повну аналогію знаходимо не в романських мовах, а в польській, у якій іменники *pan* «пан» / *pani* «пані» / *państwo* «панство» так само виступають фактично в ролі увічливого «Ви».

Існує такий спосіб увічливого звертання і в германських мовах — фризській і шведській (що не є, як відомо, близькоспорідненими), в яких він не є єдиним, до того ж в останній мові вони вже майже вийшли з ужитку. В інших мовах подібні звороти мають виключно оказіональний характер (французька мова) або ж є застарілими (німецька мова).

Подібне явище можна виявити і в мовах інших родин. Так, воно є досі релевантним для угорської мови.

Якщо ж виходити в зіставному аналізі розгляданих мов із такого критерію, як використання у звертанні «системних» займенникових або ж спеціальних форм, то до першої групи слід віднести більшу або меншу частину мов кожної з трьох груп, а саме французьку, окситанську й італійську, усі скандинавські мови, англійську, німецьку та їдиш, а також усі слов'янські мови, за винятком польської. Другу групу складатимуть іберо-романські мови, ретороманська, сардська і румунська, фризька, нідерландська та африканс і, нарешті, польська. Отже, знову-таки важко говорити про якісь закономірності, зумовлені генеалогічним фактором, бо йдеться лише про деяке переважання спеціальних форм у романських мовах. Що ж до квантитативних характеристик, то інвентар займенників та їх еквівалентів, реалізованих в аллокутивній ролі в сучасних романських мовах, може складатися як із двох форм у французькій мові, так і з семи в португальській.

Стосовно германських мов слід сказати, що вони демонструють ще більші розбіжності, — найпоказовішим є зіставлення двох близькоспоріднених мов, яке демонструє існування єдиної прономінальної форми звертання в сучасній англійській мові й восьми — у фризській.

У слов'янських мовах таких різючих розбіжностей немає. Чи не єдиний виразний виняток становить та сама польська структура звертання.

Іще одним важливим виміром для аналізу звертання на структурному рівні є кількість і співвідношення його ступенів. Класична двоступенева структура звертання до однієї особи («ти» — «Ви»), формування якої відбувалося в багатьох мовах на різних етапах їхнього розвитку, стала, поза всяким сумнівом, найпоширенішою. Вона існує в абсолютній більшості індоєвропейських мов. Так, вона переважає в романських мовах, відхилення від неї стосуються фактично

одноступеневої системи сефардської мови і системи триступеневої, що зберігає функціональність у румунській мові та європейському варіанті португальської. Характерною особливістю саме романських мов, а точніше іберо-романських (за винятком тієї ж архаїчної сефардської) і румунської, ареально протилежних, є відсутня в більшості індоєвропейських мов градація звертання до групи осіб, а саме наявність двох ступенів. У германських мовах на різних «полусах» у даному відношенні перебувають (незважаючи на близьку спорідненість відповідних мов) одноступенева англійська та чотириступенева фризська системи. В інших мовах переважає двоступенева структура, але скандинавських мов це стосується в цілому теоретично. У множині спостерігається подібна ситуація. Однотипною цілком можна вважати двоступеневу систему слов'янських мов. Особливе місце займає польська мова, в якій другий ступінь звертання в однині й множині створюється інакше. Польські *pan, pani* або *państwo*, що сполучаються переважно з дієсловами 3-ої особи однини або множини, не співвідносяться семантично з нейтральним *ty* 2-ої особи множини. З погляду реалізації у звертанні їх можна порівняти з ісп. *usted* або іт. *Lei*, нід. *u* або н. *Sie*, тобто займенниками, що створюють другий ступінь звертання в однині.

Зазначені тенденції розвитку звертання виходять за межі розглянутих мов. Аналіз у плані діакронії демонструє діалектичний характер еволюції — від початкового екстенсивного розвитку відповідних структур і систем аллокутивних засобів у цілому до певного спрощення, тобто відбувається зворотний процес. Це стосується не лише деяких особових займенників, а й не так давно поширених іменних засобів звертання.

Переконливими доказами є, зокрема, численні факти романських мов, а саме італійської (відносно нещодавній вихід з ужитку ввічливої форми множини *Loro*, значне звуження сфери вживання шанобливого *voi* і певною мірою *Lei* «Ви» на тлі загального поширення *tu* «ти» й універсального *voi* для множини), іспанської (витіснення займенників *vosotros/as* у латиноамериканських варіантах, поступова заміна ввічливого *usted* майже універсальним *tú* в Іспанії та його змішування з нейтральними формами однини *tú* і *vos* у Латинській Америці), португальської (майже повний вихід з ужитку займенника *vós* в обох варіантах, поширення *você* в значенні *tu* у бразильському варіанті); зазначимо також своєрідне сприйняття історично іншомовних форм увічливості в каталанській, галісійській і сардській мовах.

У германських мовах також спостерігаються подібні явища, такі як архаїзація форм увічливості (2-ої або 3-ої особи) однини у скандинавських мовах — ісландській і шведській, норвезькій і данській. Певні вияви такої тенденції можна помітити і в західногерманських мовах. Мається на увазі, наприклад, поширення *du* «ти» в німецькій мові. У ґрунтовній праці Ф. Бодмера «Мови світу» зазначається, що «ти» в романських мовах вживається, можливо, дещо рідше, ніж у німецькій, і стосується батьків, дітей, родичів і друзів⁵. Однак це твердження на сучасному етапі видається не досить актуальним, бо на «ти» в романомовних країнах дуже часто звертаються також до колег (іноді навіть до старших за віком або тих, хто обіймає вищу посаду). Такого висновку автор дійшов унаслідок власних спостережень. Не має аналогів ситуація в англійській мові, в якій спрощення системи можна назвати граничним.

⁵ Bodmer F. Die Sprachen der Welt. Geschichte — Grammatik — Wortschatz in vergleichender Darstellung.— Köln ; Berlin, 1955.— S. 377.

У слов'янських мовах так само виявляється деяке звуження сфери застосування форм увічливості. Це стосується, зокрема, української, білоруської і певною мірою російської мови. Мається на увазі звертання на «Ви» до батьків, досить поширене свого часу в селянському середовищі.

Усі ці явища можна розглядати як наслідки демократизації суспільного життя і соціальних відносин, особливо в другій половині ХХ ст. З іншого боку, це також специфічні вияви дії принципу економії мовних засобів. Слід підкреслити, що «нейтралізація» звертальних форм особливо виразна в романських мовах, у яких вона стосується переважно множини (іспанська, португальська, каталанська, окситанська мови) і лише певною мірою стосується однини, де відповідні процеси відбуваються поволі й саме на сучасному етапі (іспанська, італійська, румунська мови). У германських мовах це явище поширюється переважно на форми однини (норвезька, данська, шведська, нідерландська мови), до того ж процес так само поки що не виглядає повністю завершеним. І, нарешті, меншою мірою це стосується мов слов'янської групи, в яких структура займенникових форм звертання має загалом консолідований вигляд.

Отже, зіставлення сучасного романського, германського і слов'янського звертання дає як зразки типологічної єдності, характерні для індоєвропейської мовної спільноти, так і не менш переконливі приклади дивергентних явищ — типової ознаки діалектичного характеру розвитку мов світу. Воно свідчить також про те, що слов'янські мови значно менше відійшли в цьому відношенні від індоєвропейських основ, у той час як мови германські і ще більше романські зазнали доволі відчутної формальної та семантичної еволюції. Навіть у найзагальніших рисах порівняння займенникових структур звертання в мовах трьох груп є красномовним свідченням того, що в даному разі ступінь генеалогічної спорідненості не можна вважати визначальним або навіть релевантним, бо вже відмінності на суто парадигматичному рівні унеможливають побудову чітких внутрішніх або міжгрупових ізоглос. Якщо ж урахувати хоча б найголовніші функціональні аспекти, загальна картина стане ще незвичнішою.

Залежно від основних структурних характеристик звертання названі сучасні індоєвропейські мови можна умовно поділити на декілька основних груп.

Першу групу утворюють подібні або навіть тотожні в цьому відношенні східно- й південнослов'янські мови, чеська, словацька, обидві серболужицькі мови, шведська, французька, окситанська й ретороманська, до яких слід долучити ще й валлійську, бретонську, шотландську, латиську, новогрецьку, албанську, вірменську, перську, таджицьку. Основною характеристикою є в даному разі звертання у 2-ій особі. До другої групи належать ісландська, з певними застереженнями норвезька й данська, а також нідерландська, румунська й литовська. Це, так би мовити, ускладнене звертання у 2-ій особі. Третя група представлена такими різними мовами, як німецька й італійська. Категоріальною рисою є поєднання у звертанні займенників 2-ої і 3-ої особи. Четверта група — це іспанська, галісійська, каталанська, сардська мови; вона близька до попередньої, відмінність полягає у використанні в даному разі особливих форм 3-ої особи. П'ята група представлена польською та португальською мовами. Тут характерною ознакою є комбінація у звертанні стандартних форм 2-ої особи з «антропонімічними» формами 3-ої особи. Поза цими групами опиняються англійська та фризська мови. Така класифікація є, звісно, досить умовною. Це пояснюється насамперед багатовекторністю загальної структури звертання, а також тим, що різні критерії для порівняння можуть як об'єднувати, так і розмежовувати одні й ті самі мови.

Можна поділити всі розглянуті мови лише на дві групи, а саме на ті, що не мають спеціальних форм звертання (французька, італійська, в цілому ретороманська, германські, крім фризської та нідерландської, слов'янські, за винятком польської), і ті, в яких вони наявні (всі інші). А втім, відразу постає питання: що, власне, слід уважати спеціальними формами? Чи не є, наприклад, саме такою іт. *Lei*? Не можна не зважати й на інші важливі аспекти, такі як, скажімо, обов'язковість уживання або випущення особового займенника за умов наявності дієслівних індикаторів — тут класифікація тих самих мов матиме вже зовсім інший вигляд.

Що ж до іменних засобів звертання, то складність ситуації полягає в тому, що загальну класифікацію запропонувати практично неможливо через те, що в більшості мов реалізуються переважно словоформи різного походження, але синонімічні за семантичним наповненням, розбіжності є загалом стилістичними або ж суто кількісними. Дистрибуція таких форм має свої особливості в кожному мовному колективі. Історія іменних форм звертання тісно пов'язана з історією форм займенникових та історичним розвитком мов у широкому розумінні. Говорючи, скажімо, про слов'янські форми, не можна не згадати суто західнослов'янські з погляду первісності, проте етимологічно до кінця не з'ясовано ч. і слц. *pán, pani* або п. *pan, pani*, запозичені іншими слов'янськими мовами. Це показовий приклад поширення й закріплення в різних мовах раннього запозичення⁶.

Усі зазначені й проаналізовані факти свідчать як про наявність загальних індоєвропейських і навіть певних універсальних тенденцій у розвитку мовних процесів, так і про неповторність історичної еволюції кожної з мов. В основі цих інтеграційних і дезінтеграційних явищ — тісний і багатоаспектний зв'язок елементів мовного континууму, а також його переривчастий характер, так само діалектичний за своєю природою. Іншим важливим чинником залишається універсальний характер людського світосприйняття, а відтак мислення, що відтворюється в мові. Слід особливо наголосити на тому, що в даному разі аж ніяк не йдеться про так звану проблему круговороту⁷, оскільки мова не йде саме про повернення того, що вже було. Мається на увазі те, що в цілому розвиток категорії звертання в розглянутих мовах нагадував спочатку висхідну лінію, а на даному етапі наближається до низхідної. Отже, скоріше підтверджується концепція Б. А. Серебренникова, згідно з якою в історії мови «може спостерігатися неодноразове чергування й повторення однакових типів»⁸. Ще раніше таку ж думку (з приводу історії «викання») висловив, посилаючись на філософську концепцію М. Г. Чернишевського, інший відомий дослідник — П. Я. Черних: «у розвитку багатьох явищ, в історії культури й цивілізації кінець еволюції зазвичай повторює її початок, хоч і в іншій формі»⁹. До цього слід додати, що нелегко виділити в плані досліджуваного питання якісь риси, які можна було б назвати суто специфічними й неповторними, властивими лише певній мовній родині, групі мов або навіть одній окремо взятій мові, — логічніше було б говорити про спільність певних закономірностей загального характеру.

⁶ Richardt R. Polnische Lehnwörter im Ukrainischen.— Berlin ; Wiesbaden, 1957.— S. 86.

⁷ Будагов П. А. Сходства и несходства между языками : Романский лингвистический материал.— М., 1985.— С. 23.

⁸ Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка.— М., 1983.— С. 174.

⁹ Черных П. Я. Заметки об употреблении местоимения *вы* вместо *ты* в качестве формы вежливости в русском литературном языке XVIII–XIX вв. // Уч. зап. : Тр. каф. рус. яз.— М., 1948.— Вып. 137. Кн. 2.— С. 89.

Досліджений матеріал, за умов «проекції діахронічних процесів на синхронну площину»¹⁰, засвідчує, що засоби звертання в різних, до того ж географічно й генеалогічно віддалених мовах, досить часто майже одночасно проходили спільні етапи у своєму розвитку, а більшість зазначених явищ у різні часи була певною мірою притаманна переважній більшості мов. Це є підтвердженням сучасної концепції, згідно з якою в розвитку мов спостерігаються інтеграційні процеси, що пов'язуються з наявністю певних мовних союзів або спільнот. Основна ж відмінність полягає в тому, що деякі з цих явищ, набувши певного розвитку в окремих мовах, не поширилися в інших, не закріпилися в них або ж просто застаріли аж до повного зникнення. Власне, такі обставини стосуються багатьох мовних категорій, серед яких звертання займає, на нашу думку, особливе місце. Надзвичайно важливим видається соціолінгвістичний аспект даної проблеми, оскільки йдеться про мовну категорію, що значною мірою зумовлюється процесами, які відбуваються в суспільстві. Уся історія розгляданих засобів звертання, як займенникових, так і ще більшою мірою іменних, красномовно підтверджує цю тезу. Слід, звичайно, зважати також на національні культурні традиції, звичаї та менталітет.

Проблема є доволі масштабною і далекою від всебічного висвітлення, адже аналізовані процеси неспинно відбуваються, проходячи різні етапи, у різних індоєвропейських та інших мовах світу. Саме тому відповідні явища вимагають постійної та неослабної уваги з боку дослідників.

V. P. PONOMARENKO

HISTORICAL AND MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE CATEGORY OF ADDRESS IN THE INDO-EUROPEAN LANGUAGES

On the basis of Romance, Germanic, Slavonic and other languages' numerous facts, an attempt is made to define the main trends of historical evolution of this category and to formulate corresponding typological conclusions.

Key words: category of address, historical evolution, Indo-European languages, pronominal and nominal means, neutrality and politeness.

¹⁰ *Нещименко Г. П.* Языковая ситуация в славянских странах.— М., 2003.— С. 247.